अस्वीकरण

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षकारले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यावहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागि, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रामाणिक हुनेछ र कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि पनि अंग्रेजी भाषा मै जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

मामिलाको विवरण

रुपेश मङ्गेर (थापा)

विरुद्ध

सिक्किम राज्य

(सन् २०२२ को अपराधिक अपील नं. २०६९-२०७०)

सेप्टेम्बर १३, २०२३

[जे. बी. पर्दीवाला र प्रशान्त कुमार मिश्र, न्यायाधीशहरू]

शीर्षक नोटहरू

विचारणीय मामिला: उच्च न्यायालयले सुनुवाई न्यायालयको निर्दोष ठहऱ्याउने आदेशलाई उल्टाएर अपीलकर्ता-अभियुक्तलाई आईपीसीको धारा ३०२ अन्तर्गत दोषी ठहऱ्याएको, अपीलकर्ता-अभियुक्तको मामिला आईपीसीको धारा ८४ को अपवाद अन्तर्गत पर्छ वा पर्दैन।

दण्ड संहिता, १८६० - अपीलकर्ता-अभियुक्तले पीडित-मृतकलाई धारिलो हतियारले आक्रमण गरी मृत्यु गराएको - अपीलकर्ताले पागलपनको जिकिर गरेको:

निर्धारण गरियो: प्रारम्भिक परीक्षणको क्रममा, सीडब्ल्यू-१-डाक्टरले स्पष्ट रूपमा बयान दिए कि अस्पतालद्वारा तयार गरिएको अभियुक्तको मामिला इतिहास अनुसार, अपीलकर्तालाई पहिले तीव्र र क्षणिक मनोरोगको उपचार गरिएको थियो - यस साक्षीको रायअनुसार, अपीलकर्ता-अभियुक्तलाई मनोविकृति लक्षण सहितको प्रमुख अवसादग्रस्त विकार भएको देखिन्थ्यो - परीक्षणमा, अपीलकर्ता-अभियुक्तलाई श्रवण भ्रमको कारणले आंशिक रूपमा क्षतिग्रस्त निर्णय क्षमता भएको पाइयो - निर्धारित औषधिहरू अभियुक्तको मानसिक रोगहरूका लागि थिए र रोग पुनरावृत्ति हुन सक्ने थियो र जुनसुकै समयमा आक्रमण हुने सम्भावना

थियो - माथिको चिकित्सा प्रमाणका अतिरिक्त, आक्रमणको समयमा अपीलकर्ता-अभियुक्तको असामान्य/पागल व्यवहार - आफ्नो जिरहमा, पीडब्ल्यू-१३ ले स्वीकार गरिन् कि अभियुक्त-अपीलकर्ताले उनलाई यो पनि भने कि उसलाई थाहा थिएन कि उसले आफ्नो हजुरबुबा/मृतकलाई के गरेको थियो - घटनास्थलमा तुरुन्तै पुगेका अन्य गाउँलेहरूले बताए कि जब उनीहरू घटनास्थलमा आइपुगे, अपीलकर्ता-अभियुक्त उपस्थित थिए र त्यहाँबाट भाग्ने प्रयास गरिरहेका थिएनन् - अपीलकर्ता-अभियुक्तको यो व्यवहार सामान्य व्यक्तिको जस्तो थिएन - साथै, जब अपीलकर्ता-अभियुक्तलाई पक्राउ गरियो, पीडब्ल्यू-१४ ले उनको चिकित्सा परीक्षण गरे र उनी क्लिनिकल रूपमा केही मनोसक्रिय पदार्थको प्रभावमा रहेको पाए - यो पनि ध्यान दिनुपर्ने छ कि अपीलकर्ता-अभियुक्तले मृतकलाई धारिलो हतियारले आक्रमण गरेपछि जुन पछि पीडब्ल्यू-१ ले खोसेका थिए, उनी मृतकको घाँटीबाट पहिले नै काटिएको श्वासनलीलाई निकाल्ने प्रयास गरिरहेका थिए - अपीलकर्ता-अभियुक्तको यो कार्य विचित्र र असामान्य थियो - यसले स्पष्ट रूपमा संकेत गर्दछ कि उनी घटनाको समयमा पागलपनबाट पीडित थिए - त्यसैले, उच्च न्यायालयले सुनुवाई न्यायालयद्वारा दिइएको निर्दोष ठहऱ्याउने फैसलालाई रद्द गर्दा त्रुटि गरेको छ। [अनुच्छेद १६, १७ र १८]

अपील - अपीली न्यायालय - निर्दोष ठहरको उल्टाइ:

निर्धारण गरियो: यो स्थापित छ कि निर्दोष ठहरको फैसला अपीली न्यायालयले केवल त्यहाँ विकृति हुँदा मात्र उल्टाउन सक्छ र प्रमाणको पुनर्मूल्यांकनमा फरक दृष्टिकोण अपनाएर होइन - यदि सुनुवाई न्यायालयको निष्कर्ष उचित छ भने, केवल प्रमाणको पुनर्मूल्यांकनमा अर्को दृष्टिकोण सम्भव छ भन्दैमा, अपीली न्यायालयले निर्दोष ठहरका निष्कर्षहरूलाई बदल्नु हुँदैन र अभियुक्तलाई दोषी ठहर्याउन आफ्नै

निष्कर्षहरू प्रतिस्थापन गर्नु हुँदैन। [अनुच्छेद २४]

दण्ड संहिता, १८६० - धारा ८४ - कानुनी पागलपन र चिकित्सकीय पागलपन - छलफल गरिएको।

अपराधिक प्रक्रिया संहिता, १९७३ - अध्याय XXV - छलफल गरिएको।

<u>उद्धरणहरू र अन्य सन्दर्भहरूको सूची</u>

दह्याभाई छगनभाई ठक्कर विरुद्ध गुजरात राज्य [१९६४] ७ एससीआर ३६१; प्रकाश नायी उर्फ सेन विरुद्ध गोवा राज्य (२०२३) ५ एससीसी ६७३ - भर परेको।

राजस्थान राज्य विरुद्ध अब्दुल मन्नान (२०११) ८ एससीसी ६५ : [२०११] ७ एससीआर १०९९; देविदास लोका राठोड विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य (२०१८) ७ एससीसी ७१८ : [२०१८] ७ एससीआर ७६७; रतन लाल विरुद्ध मध्य प्रदेश राज्य (१९७०) ३ एससीसी ५३३ : [१९७१] ३ एससीआर २५१; सुरेन्द्र मिश्रा विरुद्ध झारखण्ड राज्य (२०११) ११ एससीसी ४९५ : [२०११] १ एससीआर १३३; हरि सिंह गोंड विरुद्ध मध्य प्रदेश राज्य (२००८) १६ एससीसी १०९ : [२००८] १२ एससीआर ९४९; बापू विरुद्ध राजस्थान राज्य (२००७) ८ एससीसी ६६ : [२००७] ७ एससीआर ९१७ - उल्लेख गरिएको।

<u>अन्य मामिला विवरणहरू सहित आक्षेपित आदेश र उपस्थितिहरू</u>

अपराधिक अपीलीय क्षेत्राधिकार: सन् २०२२ को अपराधिक अपील नं. २०६९-२०७० ।

सिक्किम उच्च न्यायालय गंगटोकको सन् २०२० को अपराधिक अपील नं. ०८ मा मिति २४.०८.२०२२ र ०५.०९.२०२२ को फैसला र आदेशबाट उत्पन्न।

उपस्थितिहरू:

ए. सिराजुद्दीन, वरिष्ठ अधिवक्ता, तिलक राज पासी, सत्यपाल खुशाल चन्द पासी, अधिवक्ताहरू अपीलकर्ताका लागि।

समीर अभ्यंकर, सुश्री वानी वन्दना छेत्री, सुश्री निशी संगतानी, सुश्री सुगन्ध राठौर, नमन जैन, अधिवक्ताहरू उत्तरदाताका लागि।

सर्वोच्च न्यायालयको फैसला/आदेश

फैसला

प्रशान्त कुमार मिश्र, न्यायाधिश

१. यी अपीलहरूले सिक्किम उच्च न्यायालय गंगटोकको सन् २०२० को अपराधिक अपील नं. ०८ मा मिति २४.०८.२०२२ र ०५.०९.२०२२ मा पारित दोषी ठहर फैसला र सजाय आदेशको वैधता र वैधानिकतामा प्रश्न उठाउँछन् जसमा उच्च न्यायालयले सुनुवाई न्यायालयको मिति ३०.१०.२०१८ को निर्दोष ठहर आदेशलाई उल्टाएर अपीलकर्ता-अभियुक्तलाई भारतीय दण्ड संहिता, १८६० (संक्षेपमा 'आईपीसी') को धारा ३०२ अन्तर्गतको कसुरमा दोषी ठहर्याएको छ र उसलाई जीवनभर साधारण कैद भुक्तान गर्न सजाय गरेको छ।

२. अभियोजन पक्षको मामिला, संक्षेपमा, यो हो कि अपीलकर्ता-अभियुक्तले आफ्नो हजुरबुबा कृष्ण बहादुर राई (यसपछि 'मृतक' भनिएको) को हत्या गरेको थियो। रीता

राई (पीडब्ल्यू-१), मृतकको छोरीले प्रहरीलाई जानकारी दिँदै उक्त आशयको एफआईआर दर्ता गराएकी थिइन् कि उनका ८१ वर्षीय बुबा (मृतक), जो उनीसँग बस्दै आएका थिए, उनको धारिलो हतियार (पतङ्ग) ले हत्या गरिएको थियो।

३. अनुसन्धान सम्पन्न भएपछि, अपीलकर्ता-अभियुक्त विरुद्ध आईपीसीको धारा ३०२ अन्तर्गतको कसुर गरेको आरोपपत्र पेश गरियो र, सुनुवाईको क्रममा, अभियोजन पक्षले आफ्नो मामिला प्रमाणित गर्न १७ साक्षीहरूको बयान लियो। तथापि, सुनुवाई सुरु हुनु अघि नै अपीलकर्ता-अभियुक्तले पागलपनको जिकिर उठाएका थिए। त्यसपछि, उनलाई मानसिक स्थितिको परीक्षणका लागि एसटीएनएम अस्पताल, गंगटोकको मनोरोग एकाइमा पठाइयो जुन डा. नेत्र थापा (सीडब्ल्यू-१), परामर्शदाता न्युरो मनोचिकित्सकद्वारा गरिएको थियो। यद्यपि, अपीलकर्ता-अभियुक्तले अपराधिक प्रक्रिया संहिता, १९७३ को धारा ३१३ अन्तर्गतको आफ्नो बयानमा पागलपनको बचाउलाई स्पष्ट रूपमा जिकिर गरेको छैन जसमा उनले मुख्यतया घटनाको बारेमा अज्ञानता दाबी गर्नेछन्; साथै, उनले आफ्नो हजुरबुबा (मृतक) लाई आक्रमण गरेको इन्कार गर्नेछन्।

४. सुनुवाई न्यायालयले आईपीसीको धारा ८४ को दायराभित्र रहेर मामिलालाई विचार गऱ्यो र अभिलेखमा रहेको सामग्रीको आधारमा निष्कर्ष निकाल्यो कि अपीलकर्ता-अभियुक्त मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफ्नो कार्यहरूको प्रकृति बुझ्न असमर्थ थिए र यो अत्यन्त सम्भावना छ कि उनी आफूले गरिरहेको कुरा गलत वा कानून विपरीत थियो भन्ने कुरा अनभिज्ञ थिए। सुनुवाई न्यायालयले, यसरी, अपीलकर्ता-अभियुक्तलाई सफाई दियो जसको विरुद्धमा सिक्किम राज्यले अपील गरेको थियो जुन आक्षेपित दोषी ठहर फैसला र सजाय आदेश क्रमशः मिति २४.०८.२०२२ र ०५.०९.२०२२ द्वारा स्वीकृत भएको छ।

५. श्री ए. सिराजुद्दीन अपीलकर्ता-अभियुक्तको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताले सुरुमै प्रस्तुत गरे कि निर्दोष ठहरको फैसलालाई अपीली न्यायालयले केवल त्यहाँ विकृति हुँदा मात्र

उल्टाउन सक्छ र प्रमाणको पुनर्मूल्यांकनमा फरक दृष्टिकोण अपनाएर होइन। उनले थप प्रस्तुत गरे कि अभियुक्तको निर्दोषिताको अनुमान अपराधिक न्यायशास्त्र अन्तर्गत अभियुक्तको निर्दोष ठहरको तथ्यले बलियो बनाऊछ र यो एक स्थापित कानून हो कि यदि प्रस्तुत प्रमाणमा दुई दृष्टिकोणहरू सम्भव छन् भने, त्यस अवस्थामा, अभियुक्तको पक्षमा हुने एउटालाई न्यायालयले अपनाउन सक्छ। आफ्नो तर्कहरूको समर्थनमा, उनले ***राजस्थान राज्य विरुद्ध अब्दुल मन्नान***[१] को मामिलामा यस न्यायालयको निर्णयलाई आधार बनाए।

६. विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताले अर्को प्रस्तुत गरे कि अपीलकर्ता-अभियुक्त घटनाको समयमा भारतीय दण्ड संहिता, १८६० ("आईपीसी") को धारा ८४ को दायराभित्र विकृत दिमागको व्यक्ति थिए। कुनै व्यक्तिको पागलपनको तथ्य जसले उसलाई आफ्नो कार्यको प्रकृति बुझ्नबाट रोक्यो, त्यसलाई उसको विगत, वर्तमान र भविष्यको आचरणबाट विचार गर्नुपर्छ। त्यस्तो पागलपन प्रमाणित गर्ने एक मात्र मापदण्ड "उचित शंका" हो र यो मापदण्ड यस न्यायालयले ***देविदास लोका राठोड विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य***[२] को मामिलामा राम्रोसँग अनुमोदन गरेको छ।

---

[१] (२०११) ८ एससीसी ६५

२ (२०१८) ७ एससीसी ७१८

७. *विपरीत रूपमा,* श्री समीर अभ्यंकर, उत्तरदाता/राज्यको तर्फबाट विद्वान वकिलले बताए कि उच्च न्यायालयले अपिलकर्ता-अभियुक्तको चिकित्सा रेकर्ड र अन्य सामग्रीको सावधानीपूर्वक परीक्षण गरेपछि सही निष्कर्षमा पुगेको थियो कि अपिलकर्ता-अभियुक्तको मामिला आईपीसीको धारा ८४ द्वारा सिर्जित अपवादमा पर्दैन।

८. अपिलकर्ता-अभियुक्तको तर्फबाट वरिष्ठ वकिल र उत्तरदाता/राज्यको तर्फबाट विद्वान वकिललाई सुनेपछि र रेकर्डमा राखिएको सामग्रीको सावधानीपूर्वक अध्ययन गरेपछि, हाम्रो विचारको लागि एउटै प्रश्न उठ्छ, के अपिलकर्ता-अभियुक्तको मामिला आईपीसीको धारा ८४ अन्तर्गतको अपवादमा पर्छ वा पर्दैन।

९. अपिलकर्ताले मृतकको हत्या गरेको तथ्य सुनुवाई न्यायालय र उच्च न्यायालय दुवैले स्थापित गरेका छन्, त्यसैले हामी यस सम्बन्धमा प्रमाणहरूको छोटो चर्चा गर्नेछौं।

१०. पी.डब्लु.-१ (रीता राई) मृतकको छोरी र अपिलकर्ता-अभियुक्तको काकी पनि हुन्। उनले एफ.आई.आर. दर्ता गरिन् र स्पष्ट रूपमा बयान दिइन् कि मृतक उनको घरमा बस्ने गर्थे। मृतक आफ्नो जेठी दिदीको घरमा दशैं मनाउन गएकी थिइन् र गत १५.१०.२०१६ मा अपिलकर्ता-अभियुक्तसँगै रोलेप गाउँमा आफ्नो घरमा फर्किएकी थिइन्। करिब बिहान १०:०० बजे उनी नजिकैको पानीको धारामा घरायसी भाँडा धुन गएकी थिइन् र कसैले 'आया आया' भनेको र 'च्याक च्याक' जस्तो अजीब आवाज सुनिन्। उनी हतार-हतार आफ्नो घरमा फर्किइन् र अपिलकर्ता-अभियुक्तले मृतकतिर धारिलो हतियार तेर्स्याएको देखिन्। अभियुक्तसँग संघर्ष गरेपछि उनले उसबाट हतियार खोसिन् तर मृतकको अनुहार र घाँटीमा रगतको पोखरी देखिन्। अपिलकर्ता-अभियुक्तले पहिले नै उनका बुबालाई आक्रमण गरिसकेको थियो। उनले थप बयान दिइन् कि हतियार खोसेपछि उनले त्यसलाई केही डण्डी सामानहरू मुनि लुकाइन् तर जब उनले पछाडि फर्केर हेरिन्, उनले फेरि अभियुक्तलाई मृतकको घाँटीमा हात राखेर पहिले नै काटिएको श्वासनलीलाई निकाल्ने प्रयास गरिरहेको देखिन्। उनले

अपिलकर्ता-अभियुक्तलाई मृतकबाट अलग गरिन्।

११. पीडब्लू-१३ (गीता छेत्री) पीडब्लू-१ को चिच्याहट सुनेर घटनास्थलमा आइपुगेकी थिइन्। जब उनी मृतकको घरमा पुगिन्, उनले अपिलकर्ता-अभियुक्तलाई मृतकको घाँटी तान्दै गरेको देखिन्। माथिका दुवै साक्षीहरूको बयान जिरहको क्रममा खण्डित वा डगमगाएको छैन।

१२. पीडब्लू-१४ (डा. सिद्धान्त बस्नेत) ले मृतकलाई जाँच गरे जब उनलाई सिंगटाम पीएचसीमा मृत अवस्थामा ल्याइएको थियो। उनले मृतकको शरीरमा निम्न दृश्यमान चोटहरू फेला पारे:

(क) घाँटीको च्यातिएको घाउ (कटिएको घाँटी) ०५ x ०६ x ०५ सेमी नापको;

(ख) दायाँ आँखाको बाहिरी कुनाको छेउमा च्यातिएको घाउ ०.५ x २ सेमी;

(ग) दायाँ चिउँडोको छेउमा च्यातिएको घाउ ०.५ x ७ सेमी;

(घ) दायाँ काँधमा च्यातिएको घाउ ०४ x ०५ सेमी।

१३. पीडब्लू-१५ (डा. ओ.टी. लेप्चा) ले शव परीक्षण गरे र आफ्नो प्रतिवेदन (प्रदर्शनी-११) मा निम्न *मृत्युपूर्वका चोटहरू* फेला पारे:

(क) दायाँ अनुहारको छेउमा रेखीय आकारको चोट (७.५ x ०.५ सेमी) दायाँ आँखाभन्दा ५ सेमी तल र बाहिरपट्टि;

(ख) माथिको चोट (क) को साथमा चर्खा आकारको काटिएको घाउ (३ x ०.५ सेमी);

(ग) दायाँ बङ्गारामा चर्खा आकारको काटिएको घाउ (७ x ०.८ x मांसपेशी);

(घ) थाइरोइड कार्टिलेजको ठीक माथि बेभल्ड किनारा सहितको काटिएको घाउ (१० x ३ सेमी) जसको माथिल्लो किनारा (७ x १ सेमी)। यो चोटले छाला, मांसपेशी, दुवै

तर्फका जुगुलर र क्यारोटिड रक्तनलीहरू र श्वासनली (काटिएको) लाई समावेश गरेको थियो; र

(ङ) दायाँ काँधको माथिल्लो भाग/पाखुरामा काटिएको घाउ (७ x ३ सेमी)।

१४. पीडब्लू-१ र पीडब्लू-१३ को साक्ष्य र प्रस्तुत चिकित्सा प्रमाणको आधारमा यो पूर्णतया प्रमाणित भएको छ कि अपिलकर्ता-अभियुक्तले मृतकलाई धारिलो हतियारले आक्रमण गरी उनको मृत्यु गराएका थिए।

<u>पागलपनको मामिला</u>

१५. सुरुदेखि नै, अपिलकर्ता-अभियुक्तले पागलपनको जिकिर गरेका छन् र आफ्नो जिकिरको समर्थनमा आफ्नी आमा गीता मंगर (राणा) (डीडब्लू-१) लाई साक्षीको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। यो जिकिर विचार गर्न हामी यहाँ अभिलेखमा उपलब्ध प्रमाणहरू छलफल गर्नेछौं।

१६. पीडब्लू-२ (अजय राई), अपिलकर्ता-अभियुक्तका काकाको छोराले जिरहको क्रममा स्वीकार गरे कि अपिलकर्ता-अभियुक्त देहरादूनमा अध्ययन गरिरहेका थिए र उनलाई मानसिक बिमारीको कारण सिक्किम फर्काइएको थियो। पीडब्लू-१ ले पनि यो तथ्य स्वीकार गर्छिन्। तथापि, उनलाई थाहा थिएन कि अपिलकर्ता-अभियुक्तलाई उनको मानसिक बिमारीको कारण देहरादूनबाट सिक्किम फर्काइएको थियो कि थिएन। पीडब्लू-७ (बिकाश राई) र पीडब्लू-८ (दल बहादुर राई) ले पनि स्वीकार गर्छन् कि उनीहरूले अपिलकर्ता-अभियुक्तलाई केही बिरामीको कारण सिक्किम फर्काइएको बारे सुनेका थिए। डीडब्लू-१ (अभियुक्तकी आमा) ले आफ्नो छोराको मानसिक बिमारीको बारेमा बताउँछिन्। यी साक्षीका अनुसार, सन् २०१५ मा, उनका एक साथीले उनलाई फोन गरेर भने कि अपिलकर्ता-अभियुक्त बिरामी परेका छन्, र उनी आफ्ना साथीहरूसँग लडाइँ गरिरहेका छन्। त्यसैले, उनलाई सिक्किम फर्काइयो। उनलाई केही झाँक्री/आध्यात्मिक उपचारकहरूकहाँ उपचारको लागि लगियो साथै लामा/पुजारीकहाँ पनि लगियो तर कुनै फाइदा भएन।

त्यसपछि उनलाई सेन्ट्रल रेफरल (मणिपाल) अस्पतालमा मनोचिकित्सकद्वारा उपचारको लागि लगियो। एक हप्ता अस्पतालमा बसेपछि, उनलाई फर्काइयो, र उनको मानसिक स्थिति स्वस्थ राख्नको लागि निरन्तर औषधि सेवन गर्न सल्लाह दिइयो। यो प्रमाणले सीडब्लू-१ (डा. नेत्र थापा) को प्रमाणबाट समर्थन पाउँछ जसलाई सुरुमा सुनुवाइ न्यायालयले गत ०४.०५.२०१७ मा जाँच गरेको थियो। प्रारम्भिक जाँचको क्रममा, यी साक्षीले स्पष्ट रूपमा बयान दिए कि सेन्ट्रल रेफरल (मणिपाल) अस्पताल, टाडोडद्वारा तयार पारिएको अभियुक्तको मामिला इतिहास अनुसार उनलाई पहिले गत ०५.१०.२०१५ देखि १०.१०.२०१५ सम्म तीव्र र क्षणिक मनोविक्षिप्त विकारको लागि उपचार गरिएको थियो। यी साक्षीको विचारमा, अपिलकर्ता-अभियुक्तलाई मनोविक्षिप्त लक्षण सहितको प्रमुख अवसादक विकार भएको देखिन्थ्यो। परीक्षणमा, अपिलकर्ता-अभियुक्तलाई अनुभूतिजन्य श्रवण भ्रमको कारण आंशिक रूपमा बिग्रिएको निर्णय क्षमता भएको पाइयो। जब यी साक्षीलाई फेरि गत ११.०९.२०१७ मा सुनुवाइ न्यायालय समक्ष जाँच गरियो र जिरह गरियो, उनले सेन्ट्रल रेफरल (मणिपाल) अस्पतालद्वारा जारी गरिएको अपिलकर्ता-अभियुक्तको डिस्चार्ज सारांश प्रमाणित गरे। उनले स्वीकार गरे कि त्यहाँ निर्धारित औषधिहरू अभियुक्तको मनोरोग सम्बन्धी बिमारीहरूको लागि थिए र यो बिमारी पुनरावृत्ति हुन सक्ने थियो र जुनसुकै समयमा आक्रमण हुने सम्भावना थियो।

१७. माथिको चिकित्सा प्रमाणका अतिरिक्त, आक्रमणको समयमा र त्यसपछि तुरुन्तै अपिलकर्ता-अभियुक्तको असामान्य/पागल व्यवहार उल्लेखनीय छ। अभियोजन पक्षका प्रमुख साक्षी अर्थात् पीडब्लू-१ (रीता राई) ले बताउँछिन् कि अपिलकर्ता-अभियुक्त मृतकप्रति मोहित थिए र उनले मृतकलाई धेरै माया गर्थे। त्यसैगरी, पीडब्लू-१३ को प्रमाणले देखाउँछ कि जब उनी घटनास्थलबाट निस्कँदै थिइन्, अपिलकर्ता-अभियुक्त उनको नजिक आए र सोधे कि मैले मेरो हजुरबुवालाई के गरेँ। आफ्नो जिरहमा, उनी स्वीकार गर्छिन् कि अभियुक्त-

अपिलकर्ताले उनलाई यो पनि भने कि उनलाई थाहा थिएन कि उनले आफ्नो हजुरबुवा/मृतकलाई के गरेका थिए। घटना पछि तुरुन्तै घटनास्थलमा पुगेका अन्य गाउँलेहरूले बताएका छन् कि जब उनीहरू घटनास्थलमा पुगे, अपिलकर्ता-अभियुक्त त्यहाँ उपस्थित थिए र त्यहाँबाट भाग्ने प्रयास गरिरहेका थिएनन्। अपिलकर्ता-अभियुक्तको यो व्यवहार सामान्य व्यक्तिको जस्तो थिएन।

१८. जब अपिलकर्ता-अभियुक्तलाई गिरफ्तार गरियो, पीडब्लू-१४ ले उनको चिकित्सकीय परीक्षण गरे र पाए कि उनी क्लिनिकल रूपमा केही मनोसक्रिय पदार्थको प्रभावमा देखिन्थे। यी साक्षीले यो पनि स्वीकार गरे कि अपिलकर्ता-अभियुक्तको डिस्चार्ज सारांश (प्रदर्शनी-डी) मा, उनलाई *लोराजेपाम* चक्की निर्धारित गरिएको थियो जुन एक चिन्तानाशक एजेन्ट बाहेक एक मनोसक्रिय पदार्थ हो। यो पनि ध्यान दिनुपर्ने छ कि अपिलकर्ता-अभियुक्तले मृतकलाई धारिलो हतियारले आक्रमण गरेपछि जुन पछि पीडब्लू-१ ले खोसेका थिए, उनी मृतकको घाँटीबाट श्वासनली निकाल्ने प्रयास गरिरहेका थिए जुन पहिले नै काटिएको थियो। अपिलकर्ता-अभियुक्तको यो कार्य विचित्र र असामान्य थियो। यसले स्पष्ट रूपमा संकेत गर्छ कि घटनाको समयमा उनी पागलपनबाट पीडित थिए।

१९. आईपीसीको धारा ८४ मा यस्तो प्रावधान छ:

> "८४. असंस्थ मानसिकताको व्यक्तिको कार्य - कुनै पनि कार्य अपराध होइन जुन कुनै व्यक्तिद्वारा गरिएको हुन्छ जो, त्यो गर्दाको समयमा, मानसिक अस्वस्थताको कारणले, कार्यको प्रकृति बुझ्न असमर्थ छ, वा उसले के गरिरहेको छ त्यो गलत वा कानून विपरीत हो भन्ने जान्न असमर्थ छ।"

२०. यो स्थापित छ कि पागलपन वा विक्षिप्तता प्रमाणित गर्ने प्रमाणको मापदण्ड केवल 'उचित शंका' हो। यसको लागि, हामी यस न्यायालयको "***दह्याभाई छगनभाई ठक्कर बनाम गुजरात राज्य***"[३] को फैसलालाई लाभदायक रूपमा उल्लेख गर्न सक्छौं जसमा, आईपीसीको धारा ८४ र प्रमाण ऐनको धारा ४, १०१ र १०५ मा निहित प्रमाणको नियमलाई उल्लेख गर्दै यस न्यायालयले यसरी फैसला गरेको छ:

[३] (१९६४) ७ एससीआर ३६१

"यो आपराधिक न्यायशास्त्रको एक मौलिक सिद्धान्त हो कि अभियुक्तलाई निर्दोष मानिन्छ र, त्यसैले, अभियुक्तको दोष उचित शंकारहित प्रमाणित गर्ने भार अभियोजन पक्षमा रहन्छ। त्यसकारण, हत्याको मामिलामा अभियोजन पक्षले उचित शंकारहित प्रमाणित गर्नुपर्छ कि अभियुक्तले भारतीय दण्ड संहिताको धारा २९९ मा वर्णित आवश्यक मनसायका साथ मृत्यु घटाएको थियो। यो सामान्य भार कहिल्यै सर्दैन, र यो सधैं अभियोजन पक्षमा नै रहन्छ। तर, भारतीय दण्ड संहिताको धारा ८४ ले प्रावधान गर्छ कि यदि अभियुक्तले त्यो कार्य गर्दाको समयमा, मानसिक अस्वस्थताको कारणले, आफ्नो कार्यको प्रकृति बुझ्न असमर्थ थियो वा उसले के गरिरहेको थियो त्यो गलत वा कानून विपरीत हो भन्ने जान्न असमर्थ थियो भने त्यो कुनै अपराध होइन। यो एउटा अपवाद भएकोले, प्रमाण ऐनको धारा १०५ अन्तर्गत उक्त अपवाद अन्तर्गत आउने परिस्थितिहरूको अस्तित्व प्रमाणित गर्ने भार अभियुक्तमा रहन्छ; र न्यायालयले त्यस्ता परिस्थितिहरूको अभाव मान्नुपर्छ। प्रमाण ऐनको धारा १०५, त्यसको धारा ४ मा दिइएको "मान्नुपर्नेछ" को परिभाषासँग पढ्दा, न्यायालयले त्यस्ता परिस्थितिहरूको अभावलाई प्रमाणित मान्नुपर्नेछ जबसम्म, आफू समक्ष रहेका कुराहरू विचार गरेपछि, यसले विश्वास गर्दैन कि उक्त परिस्थितिहरू अस्तित्वमा थिए वा तिनीहरूको अस्तित्व यति सम्भाव्य थियो कि एक विवेकशील व्यक्तिले, त्यस विशेष मामिलाको परिस्थितिहरू अन्तर्गत, तिनीहरू अस्तित्वमा थिए भन्ने अनुमानमा कार्य गर्नुपथ्र्यो। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा, अभियुक्तले त्यस्ता परिस्थितिहरू अस्तित्वमा थिएनन् भन्ने अनुमानलाई खण्डन गर्नुपर्नेछ, न्यायालय समक्ष पर्याप्त सामग्री पेश गरेर जसले न्यायालयलाई उक्त परिस्थितिहरूको अस्तित्वलाई यति सम्भाव्य मान्न बाध्य गर्छ कि एक विवेकशील व्यक्तिले त्यसमा कार्य गर्नेछ। अभियुक्तले "विवेकशील व्यक्ति" को मापदण्ड पूरा गर्नुपर्छ। यदि न्यायालय समक्ष प्रस्तुत सामग्री, जस्तै, मौखिक र लिखित प्रमाण, अनुमान, स्वीकारोक्ति वा अभियोजन पक्षको प्रमाण समेतले "विवेकशील व्यक्ति" को परीक्षण उत्तीर्ण गर्छ भने, अभियुक्तले आफ्नो भार पूरा गरेको हुनेछ। यसरी प्रस्तुत गरिएको प्रमाण, प्रमाण ऐनको धारा १०५ अन्तर्गतको भार पूरा गर्न पर्याप्त नहुन सक्छ, तर यसले अपराधको एक वा अन्य आवश्यक तत्वहरूको सम्बन्धमा न्यायाधीशको मनमा उचित शंका उठाउन सक्छ। यसले, उदाहरणका लागि, अभियुक्तसँग भारतीय दण्ड संहिताको धारा २९९ मा निर्धारित आवश्यक मनसाय थियो कि थिएन भन्ने बारेमा न्यायाधीशको मनमा उचित शंका उठाउन सक्छ। यदि न्यायाधीशसँग त्यस्तो उचित शंका छ भने, उनले अभियुक्तलाई सफाई दिनुपर्छ,

किनभने त्यस अवस्थामा अभियोजन पक्षले अभियुक्तको दोष निर्णायक रूपमा प्रमाणित गर्न असफल भएको हुनेछ। सामान्य भार, जुन सधैं अभियोजन पक्षमा रहन्छ र कहिल्यै सर्दैन, र अभियुक्तमा रहने विशेष भार जुन उसले आफ्नो पागलपनको बचाउ गर्न पूरा गर्नुपर्छ, बीच कुनै द्वन्द्व छैन...

पागलपनको जिकिरको सन्दर्भमा प्रमाणको भारको सिद्धान्तलाई निम्न प्रस्तावहरूमा व्यक्त गर्न सकिन्छः (१) अभियोजन पक्षले उचित शंकारहित प्रमाणित गर्नुपर्छ कि अभियुक्तले आवश्यक मेन्स रियाका साथ अपराध गरेको थियो, र त्यो प्रमाणित गर्ने भार सधैं सुरुदेखि अन्त्यसम्म अभियोजन पक्षमा नै रहन्छ। (२) एउटा खण्डनीय अनुमान छ कि अभियुक्त पागल थिएन, जब उसले अपराध गर्यो, भारतीय दण्ड संहिताको धारा ८४ ले निर्धारण गरेको अर्थमाः अभियुक्तले न्यायालय समक्ष सबै सान्दर्भिक प्रमाण-मौखिक, लिखित वा परिस्थितिजन्य पेश गरेर यसलाई खण्डन गर्न सक्छ, तर उसमाथि रहेको प्रमाणको भार देवानी कार्यवाहीको पक्षमा रहने भन्दा बढी हुँदैन। (३) यदि अभियुक्तले अपराध गर्दाको समयमा आफू पागल थियो भन्ने कुरा निर्णायक रूपमा स्थापित गर्न सकेन भने पनि, अभियुक्त वा अभियोजन पक्षद्वारा न्यायालय समक्ष प्रस्तुत गरिएको प्रमाणले अपराधको एक वा बढी तत्वहरू, अभियुक्तको मेन्स रिया सहित, को सम्बन्धमा न्यायालयको मनमा उचित शंका उठाउन सक्छ र त्यस अवस्थामा न्यायालयले अभियुक्तलाई सफाई दिन सक्नेछ यो आधारमा कि अभियोजन पक्षमा रहेको सामान्य प्रमाणको भार पूरा भएन।"

२१. माथिको प्रस्तावलाई यस न्यायालयले ***देविदास लोका राठोड बनाम महाराष्ट्र राज्य*** [४] ***र रतनलाल बनाम मध्य प्रदेश राज्य*** [५] मा दोहोर्याएको छ।

२२. ***सुरेन्द्र मिश्रा बनाम झारखण्ड राज्य*** [६]***, हरि सिंह गौंड बनाम मध्य प्रदेश राज्य*** [७] ***र बापू बनाम राजस्थान राज्य*** [८] मा यस न्यायालयले फैसला गरेको छ कि आईपीसीको धारा ८४ अन्तर्गत कुनै कार्यको दायित्वबाट मुक्ति खोज्ने अभियुक्तले कानूनी पागलपन प्रमाणित गर्नुपर्छ, चिकित्सकीय पागलपन होइन। दण्ड संहितामा पागलपन वा मानसिक अस्वस्थता शब्दको परिभाषा नदिइएको हुनाले, यसले विभिन्न सन्दर्भहरूमा फरक अर्थ बोक्छ र मानसिक विकारका विभिन्न डिग्रीहरूलाई वर्णन गर्छ। कानूनी पागलपन र चिकित्सकीय पागलपन बीच भिन्नता छुट्याउनु पर्छ। न्यायालय कानूनी पागलपनसँग सम्बन्धित छ, चिकित्सकीय पागलपनसँग होइन।

---

४ (२०१८) ७ एससीसी ७१८

५ (१९७०) ३ एससीसी ५३३

६ (२०११) ११ एससीसी ४९५

७ (२००८) १६ एससीसी १०९

८ (२००७) ८ एससीसी ६६

२३. यस न्यायालयको हालैको फैसला ***प्रकाश नायी उर्फ सेन बनाम गोवा राज्य*** [९] मा माथिका सिद्धान्तहरूलाई दोहोर्याएपछि यो फैसला गरिएको छ कि फौजदारी कार्यविधि संहिता, १९७३ को अध्याय XXV मा निर्धारित प्रक्रियाले स्पष्ट रूपमा संकेत गर्छ कि कार्य वास्तवमै गरिएको नभएसम्म मानसिक अस्वस्थताको आधारमा सफाई हुन सक्दैन। मूल विचार मानसिक रूपमा अस्वस्थ व्यक्तिलाई मामिलाको सामना गर्न सक्षम बनाउनु हो, केवल उसको तर्क क्षमताको कारणले मात्र होइन, तर उसलाई अपाङ्गता भएको व्यक्तिको रूपमा व्यवहार गर्नु पनि हो। न्यायालयको भूमिका उपचारात्मक उपायहरू पत्ता लगाउनु र पूर्ण न्याय गर्नु हो। यस न्यायालयले अनुच्छेद १७ मा यसरी फैसला गरेको छः

"१७. फौजदारी कार्यविधि संहिताको अध्याय XXV को दायरा र क्षेत्र, २००९ मा संशोधनद्वारा समावेश गरिएका प्रावधानहरू सहित, लाई ध्यानमा राख्दै, एउटाले यो तथ्यलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ कि आईपीसीको धारा ८४ अन्तर्गतको मामिला विचार गर्दा न्यायालयको ठूलो भूमिका हुन्छ। यदि सुनुवाइको क्रममा मैत्रीपूर्ण दृष्टिकोण अपनाउनु आवश्यक छ भने, जब न्यायालयलाई मानसिक अस्वस्थताको आधारमा अभियुक्तलाई मुक्त गर्ने पर्याप्त अधिकार प्रदान गरिएको छ, त्यही तर्कलाई आईपीसीको धारा ८४ को सन्दर्भमा अझ बढी बलका साथ लागू गर्नुपर्नेछ।"

२४. माथिको अतिरिक्त, यो उल्लेखनीय छ कि वर्तमान मामिला एउटा यस्तो मामिला हो जहाँ अपिलकर्ता-अभियुक्तलाई सुनुवाइ न्यायालयले सफाई दिएको थियो र उच्च न्यायालयले राज्यद्वारा दायर गरिएको अपिल माथि सफाईको फैसलालाई उल्टाएको छ।

यो स्थापित छ कि सफाईको फैसलालाई अपिलीय न्यायालयले केवल त्यहाँ विकृति हुँदा मात्र उल्टाउन सक्छ र प्रमाणको पुनर्मूल्याङ्कनमा फरक दृष्टिकोण अपनाएर होइन। यदि सुनुवाइ न्यायालयको निष्कर्ष सम्भाव्य छ भने, केवल प्रमाणको पुनर्मूल्याङ्कनमा अर्को दृष्टिकोण सम्भव छ भन्दैमा, अपिलीय न्यायालयले सफाईका निष्कर्षहरूलाई बदल्नु हुँदैन र अभियुक्तलाई दोषी ठहर्याउन आफ्नै निष्कर्षहरू प्रतिस्थापन गर्नु हुँदैन। ***राजस्थान राज्य बनाम अब्दुल मन्नान*** (माथि उल्लेखित) हेर्नुहोस्।

---

९ (२०२३) ५ एससीसी ६७३

२५. प्रस्तुत मामिलामा, उच्च न्यायालयले सफाईको निष्कर्षलाई उल्टाएको थियो र अपिलकर्तालाई मुख्यतः प्रमाणको पुनर्मूल्याङ्कन गरेर दोषी ठहर्याएको थियो, यो भन्दै कि सुनुवाइ न्यायालयले आईपीसीको धारा ८४ को लाभ दिनमा गल्ती गरेको थियो, सुनुवाइ न्यायालयको निष्कर्ष विकृत छ भन्ने निष्कर्ष समेत नगरी।

२६. सुनुवाइ न्यायालयले छलफल गरेको प्रमाणको प्रकाशमा, अपिलकर्ता-अभियुक्तको मानसिक बिमारी र घटनाको समयमा उनको असामान्य व्यवहारको बारेमा चिकित्सा प्रमाण सहित, यस्तो देखिँदैन कि सुनुवाइ न्यायालयले लिएको दृष्टिकोण विकृत थियो वा त्यो कुनै प्रमाण बिनाको आधारमा थियो। त्यसैले, हामी यो विचारमा छौं कि उच्च न्यायालयले सुनुवाइ न्यायालयद्वारा दिइएको सफाईको फैसला रद्द गर्दा गल्ती गरेको छ।

२७. तसर्थ, हामी गत २४.०८.२०२२ को आरोपित फैसला र उच्च न्यायालयद्वारा पारित गत ०५.०९.२०२२ को आदेशलाई रद्द गर्छौं र सुनुवाइ न्यायालयद्वारा पारित गत ३०.१०.२०१८ को सफाईको फैसलालाई सदर गर्छौं। तदनुसार, हामी अपिलहरूलाई स्वीकार गर्छौं र अपिलकर्ता-अभियुक्तलाई आईपीसीको धारा ३०२ अन्तर्गतको आरोपबाट सफाई दिन्छौं। अपिलकर्तालाई तत्काल मुक्त गरिनेछ, यदि अन्य कुनै मामिलामा आवश्यक नभए।

शीर्षक नोटहरू तयार गर्ने: अंकित ज्ञान

अपिलहरू स्वीकृत।